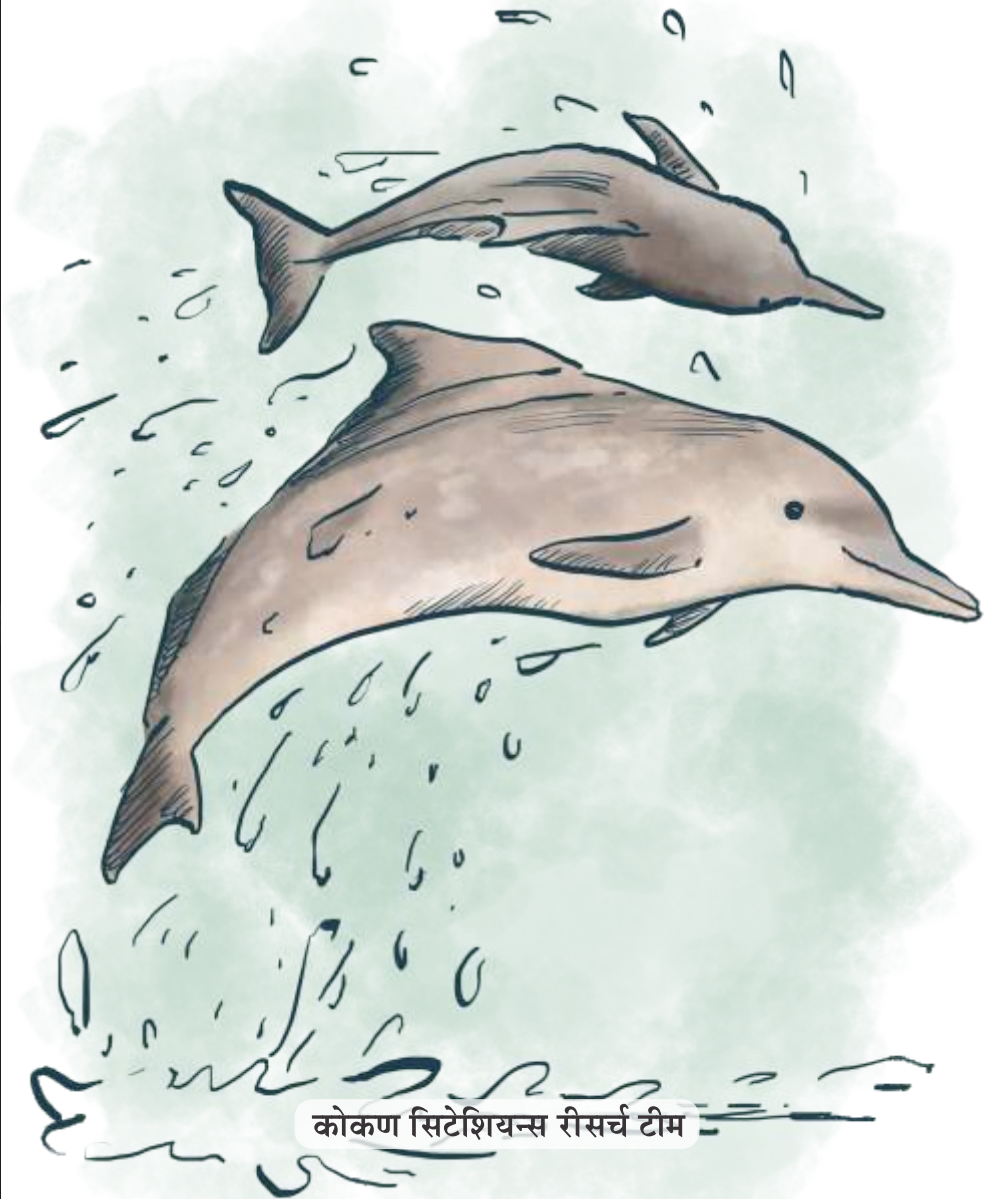

सिंधुदुर्गातील समुद्री सस्तन प्राणी

कोकण सिटेशियन्स रीसर्च टीम

सिंधुदुर्गातील समुद्री अस्तन प्राणी

कोकण सिटेशियन्स रीसर्च टीम

Empowered lives.
Resilient nations.

प्रथम आवृत्ती

शैक्षणिक कारणाकरीता प्रसारीत

प्रकाशक :

संकल्पना कोकण सिटेशियन्स रीसर्च टीम
केतकी जोग, मिहीर सुळे, इशा बोपार्डीकर,
वर्धन पाटणकर, दीपानी सुतारीया

विशेष आभार

“Share our smiles - Whales & dolphins of Bangladesh” by
Brian D. Smith, Elisabeth Fahrni Mansur and Farhana
Akhtar, Wildlife Conservation Society, Banglades
Programme

रेखाचित्रे रोहन चक्रवर्ती

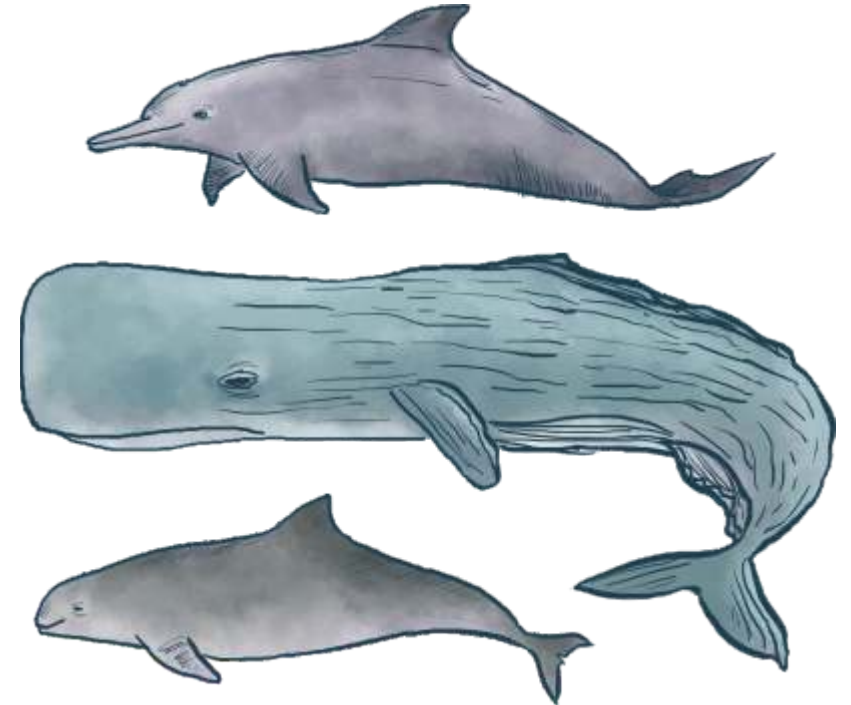
मांडणी विभव मांजरेकर

मुद्रक :

सागरी सस्तन प्राणी काय असतात ?

सागरी सस्तन प्राणी हा जलचरांचा एक प्रकार आहे. ते तलाव, नद्या, खाड्या आणि समुद्रांमध्ये राहतात. सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्यांचे अन्न ते मुख्यतः पाण्यातूनच मिळवतात. व्हेल, डॉल्फिन आणि पॉर्पोइज या प्राण्यांना 'सीटॅशियन्स' म्हणतात. या प्राण्यांची जीवनशैली पूर्णपणे सागरी पर्यावरणाला अनुरूप असल्यामुळे ते संपूर्ण आयुष्य पाण्यामध्ये काढतात आणि कधीच जमिनीवर येत नाहीत. त्यांची शरीररचना त्यांच्या जातकुळीच्या भूचर प्राण्यांपेक्षा खूपच वेगळी असते.

ब्लू व्हेल (देव मासा) (तीव)

इन्डो पॅसिफिक फिनलेस पोर्पोइज (बुलिया)

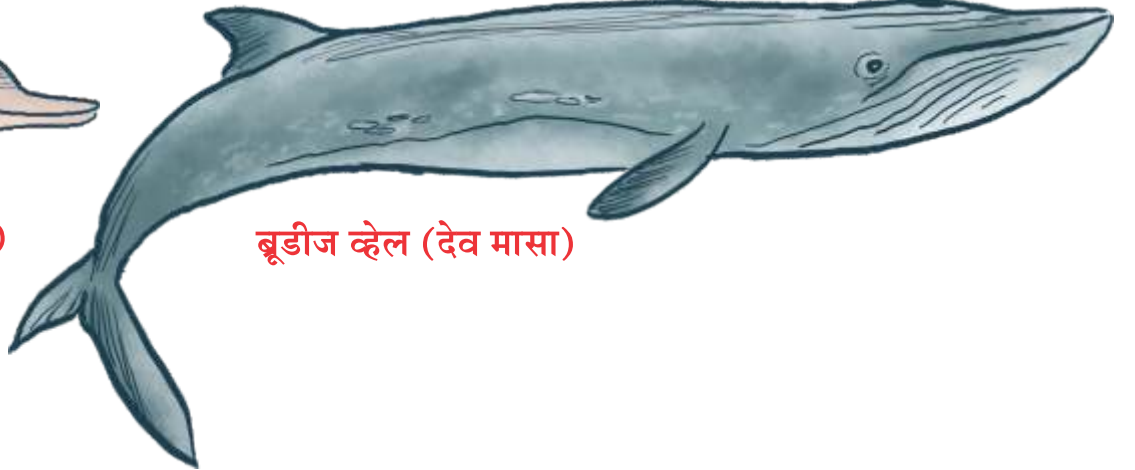

स्पर्म व्हेल

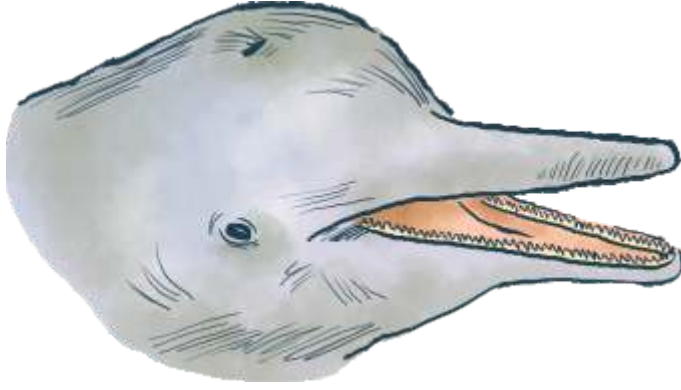

इन्डियन ओशन हम्पबॅक डॉल्फिन (गादा रेडा)

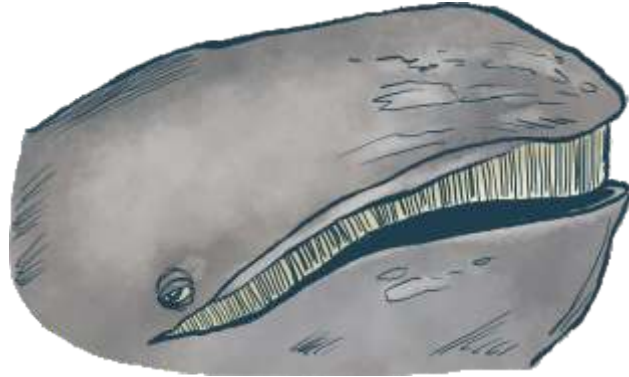
बूडीज व्हेल (देव मासा)

सीटॅशियन जातीच्या प्राण्यांचे दोन उप समूह असतात, सदंत म्हणजेच दात असलेले (ओडोनोसीट्स) आणि दंतहीन म्हणजेच दात नसलेले (मिस्टिसीट्स). सदंतांमध्ये नदीतले आणि समुद्रातले डॉल्फिन्स, पॉर्पाइज, चोचवाले व्हेल, शिकारी व्हेल (ओर्का) आणि स्पर्म व्हेल असे सुमारे ७१ प्रकार असतात.

दंतहीनांमध्ये व्हेल्सच्या सुमारे १४ जाती आहेत आणि त्यांना दातांऐवजी वरच्या जबड्यातून खाली येणारे, मानवी केसासारख्या पदार्थाचे बनलेले, काही मोठमोठ्या पडद्यासारखे अवयव असतात.

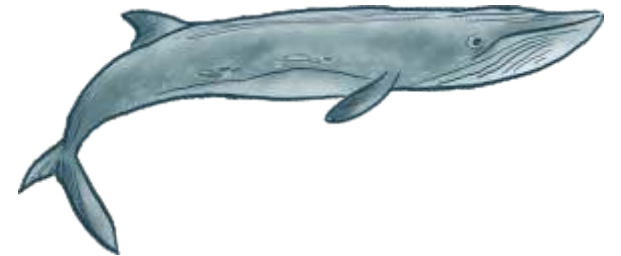

सिंधुदुर्ग किनाऱ्याचे सिटॅशियन्स

सिंधुदुर्ग किनाऱ्याजवळ सर्वाधिक प्रमाणात आढळणारा डॉल्फिन म्हणजे 'पॅसिफिक हंपबॅक डॉल्फिन'. हे सामान्यतः किनाऱ्यापासून जवळ उथळ पाण्यात खाड्यांमध्ये आणि नद्यांच्या मुखाजवळ आढळतात.

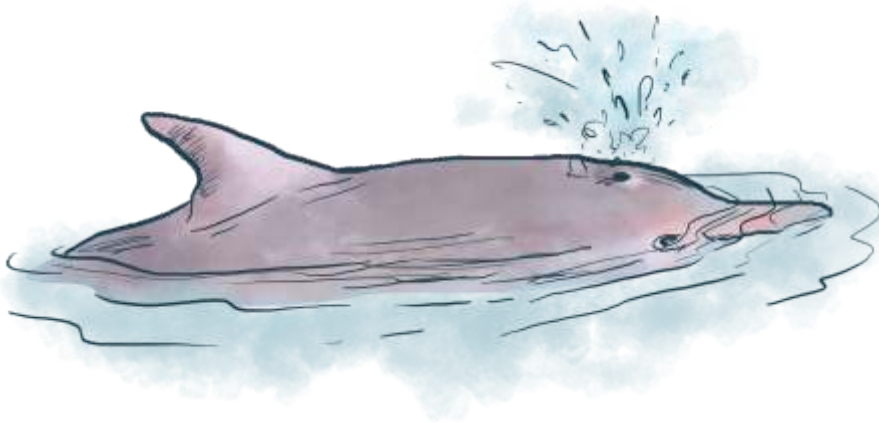

या भागात बूडीज व्हेल्स आणि ब्लू व्हेल्स सारखे सीटॅशियन्स सुद्धा आढळतात इपरंतु त्यांची हजेरी त्या मानाने तुरळकच असते.

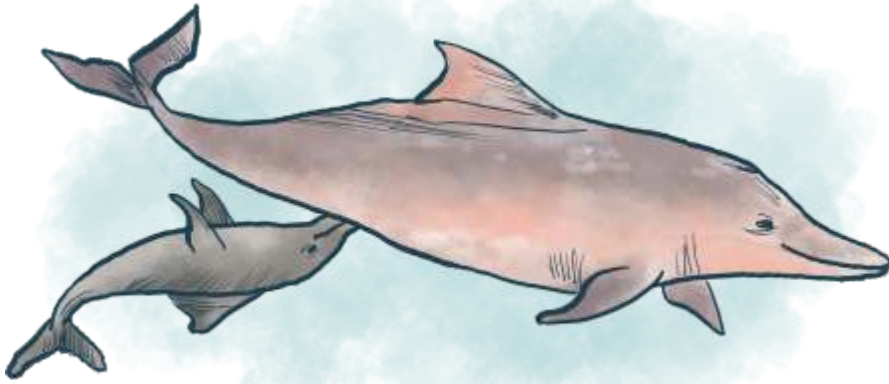

व्हेल्स, डॉल्फिन्स आणि सीटेशियन्सना 'सस्तन प्राणी' का म्हणायचे ?

सीटेशियन्स हे हवेत श्वास घेणारे उष्ण रक्ताचे प्राणी असतात.

ते जीवित पिलांना जन्म देतात (अंडी घालीत नाहीत). याशिवाय त्यांना स्तन असतात आणि ते आपल्या पिलांना स्तनपान देऊन त्यांचे पोषण करतात.

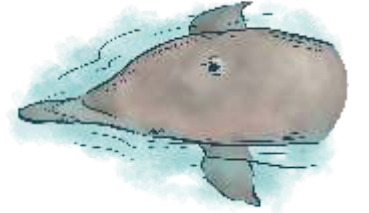

सीटेशियन्स समुद्रात कसे जगतात ?

सीटेशियन्स हे समुद्रातल्या जीवनाशी जुळवून घेणारे सस्तन प्राणी असतात. त्यांचे निमुळते शरीर, गुळगुळीत त्वचा आणि पसरट शेपटी यांमुळे ते वेगाने पोहू शकतात. शरिराच्या दोहोबाजूंना असणारे कल्ले त्यांना पोहोताना तोल संभाळायला मदत करतात.

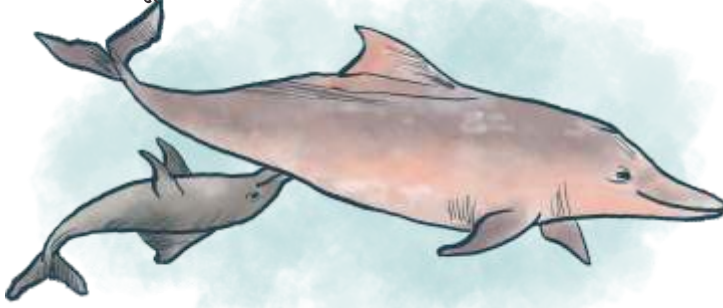
सीटेशियन्सच्या डोक्याचा आकार पाण्याखाली श्वास घेण्याला पूरक असतो. त्यांची श्वसनछिद्रे किंवा नाकपुड्या डोक्याच्या वर असल्यामुळे श्वास घेण्यासाठी त्यांना पाण्याबहेर डोके काढण्याची जरूर पडत नाही. श्वास घेण्यासाठी हे प्राणी नियमितपणे पाण्याच्या पृष्ठभागाजवळ येतात, पण बरेच सीटेशियन्स दीर्घकाळ पाण्याखाली राहू शकतात. पृष्ठभागावर आल्यावर ते श्वसनछिद्र उघडून मोठा श्वास घेतात आणि नंतर पाणी आत जाऊ नये म्हणून ते बंद करून पाण्याखाली जातात.

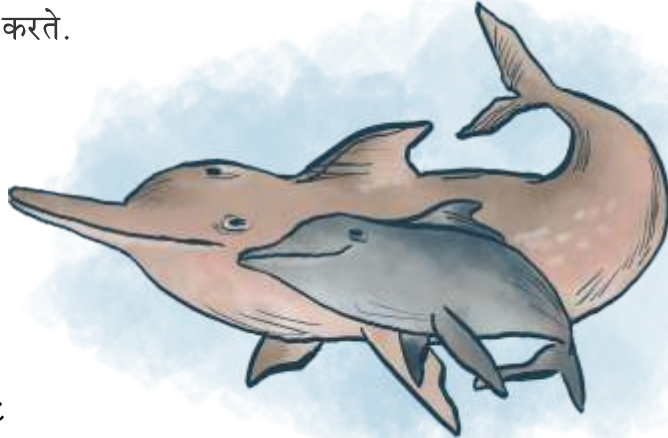
त्यांच्या त्वचेखाली "ब्लबर" म्हणजेच चरबीचा एक थर असतो. याचा उपयोग ऊब राखणे, निमूळता आकार देणे आणि ऊर्जा साठवून ठेवणे अशा कामांसाठी होतो.

सीटेशियन्स सामान्यतः कळपाने राहातात. ते अतिशय बुद्धिमान आणि समाजप्रिय प्राणी असतात. व्हेल्ससारख्या काही प्रजाती मात्र एकलकोंडे जीवन जगतात पण फक्त अन्न मिळवताना किंवा पुनरुत्पादनाच्या वेळी ते मोठ्या संख्येने एकत्र येतात.

माद्या पिलांना जीवित जन्म देतात (अंडी घालीत नाहीत). सीटेशियन्सच्या पिलांना “काफ” किंवा वासरू म्हणतात. नवजात वासरांचे कल्ले आणि फरे मऊ असतात त्यामुळे जन्मवेळी मातेच्या शरिरातून सहजपणे बाहेर पडणे त्यांना शक्य होते. सामान्यात: पिल्ले शेपटीकडून बाहेर येतात, श्वसनछिद्र सर्वात शेवटी बाहेर येते. नवजात पिल्लाने पहिला श्वास पाण्याखाली घेऊन फुफ्फुसांमध्ये पाणी जाऊ नये म्हणुन ही योजना असते. सीटेशियन्स पिल्लांना पाण्याच्या पृष्ठभागाजवळ जन्म देतात त्यामुळे वासराला लगेच पाण्याबाहेर डोके काढून पहिला श्वास घेता येतो. आईच्या शेपटीजवळ स्तनांसाठी खाचा असतात त्यातून ती पिलांना दूध पाजते. या दुधात स्नीग्धांश मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे पिलाच्या अंगावर चरबीचा जाड थर बनण्याला मदत होते. अंगातली ऊब राखून ठेवण्यासाठी हा थर आवश्यक असतो.

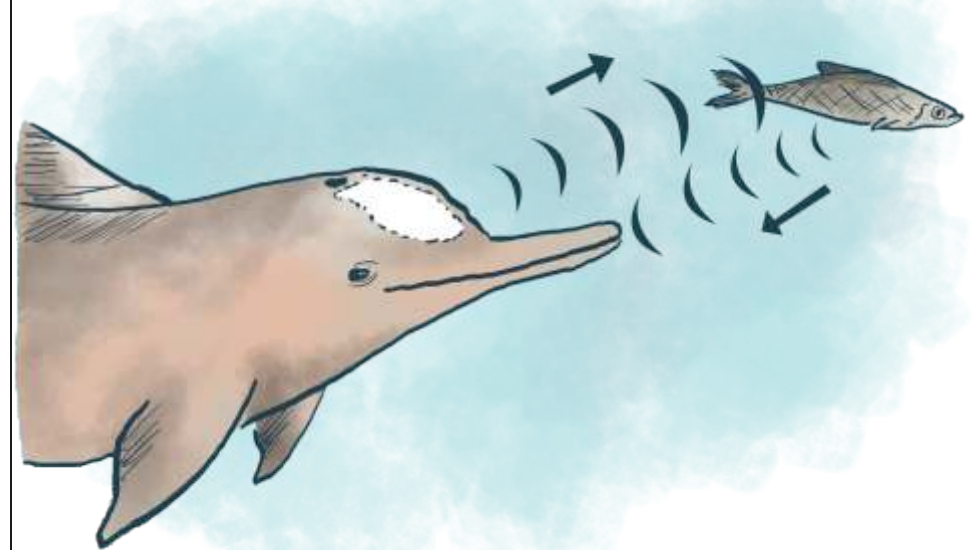
आई आपल्या वासरांची जन्मानंतर बराच काळ काळजी घेते आणि त्यांचे रक्षण करते.

झोपते वेळी सीटेशियन्स आपल्या मेंदूचा अर्धा भाग आळीपाळीने ‘बंद’ करून झोपतात. उरलेला अर्धा भाग श्वास घेणे आणि शत्रूवर पाळत ठेवणे अशा कामांसाठी ‘चालू’ राहातो.

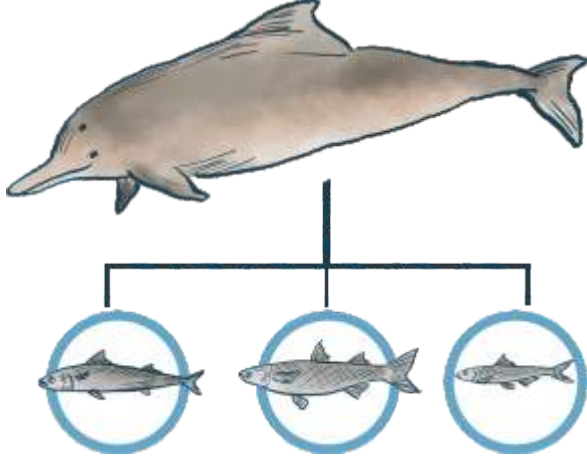
सिटेशियन्सची वास घेण्याची शक्ती कमी असते. त्यांची पाण्याखाली आणि पाण्याबाहेर पाहण्याची दृष्टी तीक्ष्ण असते आणि श्रवण शक्तीही चांगली असते. सीटेशियन्स प्रतिध्वनीचा वापर करून आपला मार्ग शोधतात, हल्लेखोर आणि खाद्य यांचा माग काढतात आणि आपल्या कळपातल्या जातभाईनाही शोधून काढतात.

आपल्या श्वसनछिद्रात असलेल्या बारीक नळ्यांमधून जोराने हवा सोडून ते टक टक असे आवाज करतात. हा आवाज त्यांच्या कपाळात असलेल्या ‘मेलन’ या चरबीने बनलेल्या अवयवातून जातो आणि त्यामुळे या आवाजांना दिशा दिली जाते. हे आवाज ज्या दिशीने धाडले जातात त्या वाटेत असलेल्या वस्तूंवरून परावर्तित होऊन परत येतात. अशा प्रतिध्वनींमुळे जी प्रतिमा तयार होते तिच्या मदतीने हे प्राणी त्या वस्तूचा ठावठिकाणा शोधून काढतात.

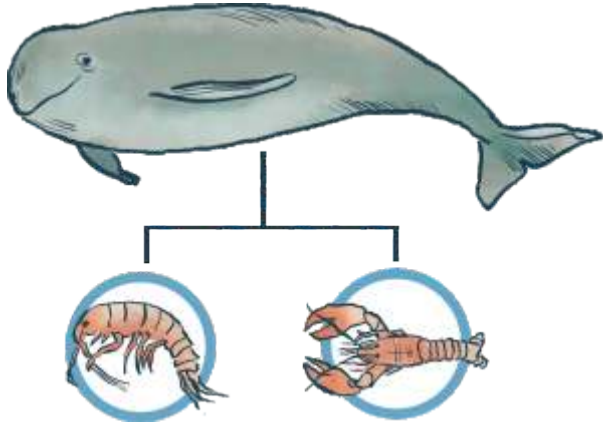

डॉल्फिन्स आणि पोर्पोइजेस

हंपबॅक डॉल्फिनच्या पाठीवरच्या फऱ्या जवळ एक वशिंड असते म्हणून त्याला हे नाव पडले आहे. हे सुमारे सात फूट लांबीचे प्राणी असतात. त्यांना लांब 'चोची' असतात आणि शंखाकृती दात असतात. ते बांगडा आणि तत्सम इतर लहान माशांचे थवे खाऊन गुजराण करतात.

'पोर्पोइज' हे डॉल्फिनपेक्षा लहान सुमारे चार फूट लांब असतात. त्यांना 'चोच' नसते आणि पाठीवर फराही नसतो. त्यांचे दात बोथट, अळंबीच्या आकाराचे असतात. ते सामान्यतः कठीण कवचाच्या प्राण्यांवर आपले पोट भरतात.

बलीन व्हेल्स

बलीन व्हेल्स हे सर्वात मोठे सस्तन प्राणी होत. यांमध्ये 'ब्लू व्हेल' या पृथ्वीवरच्या सर्वात मोठ्या प्राण्याची गणना होते. हे ३० मीटर्स (१०० फूट) पेक्षा अधिक लांब असतात.

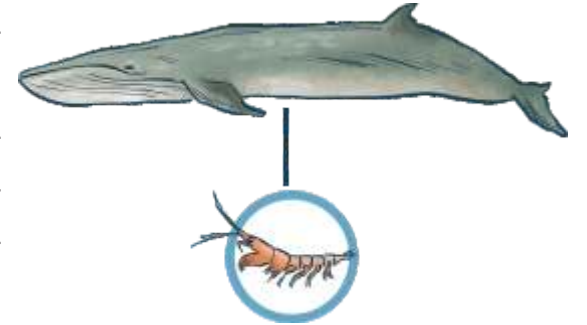
सिंधुदुर्गच्या किनाऱ्याजवळ ब्लू व्हेल आणि ब्रूडीज व्हेल्स या बलीन व्हेलच्या दोन प्रजाती पाहायला मिळतात.

बलीन व्हेल्स हे सामान्यतः

एकलकोंडे असतात, फक्त अन्नाच्या शोधात आणि प्रजोत्पादनाच्या प्रदेशात ते मोठ्या प्रमाणावर एकत्र येतात. हे प्राणी स्थलांतर करताना ध्रुवीय प्रदेशातून ऊष्ण कटिबंधापर्यंतचा लांबचा प्रवास करतात.

हे प्राणी त्यांचे अन्न पाण्याबरोबर आत घेतात. यात माशांचे आणि कोलंबी सारख्या प्राण्यांचे थवे, वनस्पती यासारखे अन्न असते. यातले पाणी ते आपल्या तोंडातल्या 'बलीन' या पडद्यांसारख्या अवयवांनी जिभेच्या मदतीने काढून टाकतात आणि खाद्य तेवढे गाळून घेतात.

डॉल्फिन्स आणि पोर्पोइजेस दिशा शोधण्यासाठी जसा प्रतिध्वनीचा वापर करतात तसा बलीन व्हेल्स करित नसावेत असा अंदाज आहे. ते अतिशय खालच्या पट्टीतला आवाज वापरून खूप दूरपर्यंत संपर्क साधू शकतात.

कोंकण सीटेशियन रिसर्च टीम काय करते ?

हा संशोधकांचा गट सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या किनाऱ्यालगत असलेल्या सीटेशियन्सचा अभ्यास करीत आहे. या किनारपट्टीला किती डॉल्फिन्स, पॉर्पोइजेस आणि व्हेल्स आहेत त्याची मोजणी करीत आहेत.

या कामात तुम्ही काय मदत करू शकाल ?

तुम्हाला जेव्हा एखादा डॉल्फिन दिसला, की त्याचा फोटो काढून तो आम्हाला the.kcrt@gmail.com या ई मेल आय डी वर पाठवा.

